

DOSZPOTH ANNA*Kriminológiai Tanszék**Témavezetők: dr. Lévy Miklós tanszékvezető egyetemi tanár és dr. Geller Balázs József tanszékvezető egyetemi tanár***AZ ETNIKAI KONFLIKTUSOK ÉS A KIREKESZTÉS DINAMIKÁJA RUANDA PÉLDÁJÁN****Bevezető gondolatok**

A népirtás, az emberiesség elleni és a háborús bűncselekmények, vagyis a szűk értelemben vett nemzetközi büntetőjog által büntetni rendelt cselekmények kriminológiai vizsgálata nem tekint vissza túl régi múltra. A nemzetközi büntetőjog 20. században leírt fejlődési ívével párhuzamosan elsősorban tisztán jogi és történelmi szempontú vizsgálatok és politikai elemzések jelentek meg, a legsúlyosabb bűncselekmények szociológiai, szociálpszichológiai és pszichológiai megközelítésekkel gazdagított vizsgálata néhány korai kivételtől eltekintve a 2000-es évektől vált intenzívebbé, bár még a 2010 után publikált tanulmányok egy része sem mulasztja el megemlíteni, hogy a kriminológia valójában most kezdi felfedezni magának ezt a területet.¹

Az eddigi kutatásokban alapvetően kétféle szemlélet figyelhető meg: az egyik mintegy pillanatfelvételt készítve az érintett társadalomról egyetlen elméletbe igyekezik sűríteni mindazon gazdasági, szociális, politikai és kulturális körülményeket, amelyek a népirtás szempontjából rizikófaktoroként értelmezhetőek: elősegíthetik annak bekövetkezését, felgyorsíthatják a folyamat kibontakozását vagy súlyosbíthatják következményeit. Alapvetően ezt a megközelítést veszi alapul a veszélyeztetett társadalmak meghatározása és a kockázati tényezők definiálása során az ENSZ főtitkára által kinevezett, a népirtás megelőzéséért felelős tanácsadó is.² A kutatások másik csoportja ezzel szemben folyamatként értelmezi a népirtást,³ némileg háttérbe szorítva az alapul szolgáló társadalmi környezetet, inkább a személyekre fekteti a hangsúlyt, a személyek és csoportok közötti interakciókat és azok fokozatos átalakulását helyezi előtérbe.

Jelen tanulmány az utóbbi megközelítést alapul véve mutatja be a ruandai népirtás történetét. Rögtön az elején rögzítendő azonban, hogy Ruanda példája nem azt tanúsítja,

¹ Ld. többek között: KARSTEDT 2012. 499.; HARRENDORF 2014. 232-234.

² Office of the UN Special Adviser on the Prevention of Genocide (OSAPG), Analysis Framework, Forrás: http://www.un.org/en/preventgenocide/adviser/pdf/osapg_analysis_framework.pdf. (Letöltve: 2014.06.10.)

³ STANTON 1998.

hogyan két társadalmi csoport között hogyan alakulhat ki és fokozódhat egy etnikai konfliktus, hanem azt, hogy hogyan lehetséges etnikai konfliktus generálása, elmélyítése, a népiértés mérnöki pontosságú megtervezése és kivitelezése⁴ a megingott politikai hatalom visszaszerzése érdekében, azaz miképp tehető alkalmassá egy korábban nem is létező etnikai konfliktus politikai célok elérésére.

Kategorizáció

Ruanda lakosságát három fő népcsoport, a hutu, a tuszi és a twa teszi ki, fontos kiemelni azonban, hogy a hutu és tuszi kategóriákat kezdetben rugalmasan használták a közbeszédben, alapvetően a társadalmi rang megjelölésére,⁵ a tehetős és kevésbé tehetős társadalmi rétegek egymástól való megkülönböztetésére szolgált, amely ennek következtében viszonylagos volt, és egyúttal lehetővé tette a csoportok közötti átjárást. A 19. század közepétől a politikai tevékenység intenzívebbé válásával egyidejűleg megkezdődött a centralizált államhatalom kiépítése, mely azzal a következménnyel járt, hogy a két társadalmi réteg közötti átjárás lehetősége csökkent, a hutu és tuszi kategóriák jelentése újabb árnyalatokkal bővült, előbbieket egyre inkább alárendelt és alsóbbrendű népként kezdték kezelni.

Az 1899-ben kezdődött német gyarmatosítás ezt a folyamatot tovább erősítette azzal, hogy a kis létszámban jelen lévő megszállók a Ruanda-Urundi néven egyesített Ruandai és Burundi Királyság gyarmati igazgatása során nagymértékben támaszkodtak a gyarmatosítás előtt kialakult tuszi elit közreműködésére. A gyarmatosítók a tuszikat testmagasságuk és világosabb bőrszínük alapján az európai népekhez közelebb állóknak tekintették, magasabb intelligenciát és vezetésre termettséget tulajdonítottak nekik, melyet a hutukkal szembeni felsőbbrendűségük bizonyítékaként értékelték. A két csoport közötti különbség ekkor még nem volt számottevő, a megkülönböztetés színezete azonban megváltozott: a társadalmi státusz helyett egyre inkább az etnikai hovatartozás szolgált alapul.

A „mi” és az „ők” elhatárolása, vagyis a társadalmi kategorizáció önmagában persze nem értelmezhető negatív jelenségként, nem más ugyanis, mint az egyének társas csoportok tagjaként történő azonosítása arra a feltételezésre alapozva, hogy az érintett személy és a csoport többi tagja egyező tulajdonságokkal rendelkeznek.⁶ A kategorizáció lehetővé teszi a világban való könnyebb eligazodást és megszűri a másik személlyel kapcsolatos szükségtelen információkat annak érdekében, hogy az interakció a kitűzött cél elérésére korlátozódhasson. Ez persze egyúttal azt is jelenti, hogy nem a *személyt*, hanem csak a saját céljaink szempontjából releváns tulajdonságait és képességeit észleljük. A csoportok egymástól való elhatárolásának alapjául szolgáló *vélt*

⁴ HAGAN – RYMOND-RICHMOND 2009. 110-111.

⁵ LEMARCHAND 1994. 10.

⁶ SMITH –MACKIE 2004. 266.

vagy valós tulajdonságok döntő hatást gyakorolnak arra, hogy pozitív vagy negatív előítéleteket táplálunk-e a másik csoporttal szemben,⁷ a kategorizáció tehát egyúttal a későbbi sztereotipizálás alapját is képezi.

Csoportidentitás kialakulásáról a csoporthoz tartozás érzelmileg fontossá válását követően beszélhetünk, mely a konformizmusra irányuló kutatások megállapításai alapján a tagok viselkedését a későbbiekben elemi erővel befolyásolja.⁸ Időben hosszan elnyúló krízishelyzetek folyamán a hangsúly az egyéni identitásról a csoportidentitásra⁹ helyeződik át, a biztonság, a pozitív énkép, a kompetencia és a hatékonyság érzését a csoportban betöltött szerepek garantálják.¹⁰

A problémát ez esetben az jelentheti, ha egy személyt kizárólag valamely etnikai csoporthoz való hovatartozása alapján azonosítanak – amely nemcsak a származás, hanem a közös nyelv, kultúra és vallás összetett egészeként értelmezhető –, az identitás egyéni megváltoztatásának esélye minimálisra csökken,¹¹ a csoportok közötti átjárás lehetősége pedig (ellentétben például a foglalkozás vagy vallási hovatartozás alapú kategorizálással szemben) lehetetlenné válik.

Szimbolizáció

A töbitől időben élesen el nem határolható fázis a tuszi elnevezés elkerülése szimbólumok használatával, a helyettesítés módszere a konfliktus kibontakozása során mindvégig jellemző gyakorlat volt. Az idő előrehaladtával változás figyelhető meg azonban abból a szempontból, hogy az eredetileg történelmi hivatkozást¹² magában rejtő vagy semleges értéktartalommal bíró szimbólumok használatát fokozatosan átvette a lealacsonyító, a közmegegyezés által negatív jelentéstartalmúnak ítélt szavak használata.

A gyarmati terület 1916-ban belga fennhatóság alá került, a korábbi német gyakorlat folytatásaként pedig a hutu és a tuszi csoportok közti különbségtétel formalizálttá vált és tovább erősödött. A belga gyarmatosítók munkájának megkönnyítésére 1933-ban¹³

⁷ SMITH – MACKIE 2004. 267.

⁸ SMEULERS – HOEX 2010. 447-448.

⁹ STAUB 2003. 298.

¹⁰ BAUM 2008. 58.

¹¹ MISHALI-RAM 2006. 585.

¹² A tuszi kisebbségre gyakorta az Inkotanyi és Inyenzi szavakkal utaltak, a konfliktus későbbi szakaszaiban kígyóként hivatkoztak rájuk, valamint magas fákként, amelyeket ki kell vágni. Az Inkotanyi kifejezést eredetileg Rwabugiris király katonáira használták a 19. században, később elsősorban az RPF támogatójaként értelmezhető a szó. Az Inyenzi hétköznapi jelentése: csótány. Használatát az RTML rádió terjesztette el széles körben, mellyel a korábban alkalmazott, ám kevésbé negatív Inkotanyi kifejezés felváltását célozták meg. A Ruandai Nemzetközi Törvényszék ICTR-96-4-T számú ügyben hozott ítélete alapján (Jean Paul Akayesu) 145-149.

Forrás: www.unict.org/Portals/0/Case/English/Akayesu/judgement/akay001.pdf (Letöltve: 2014. június 9.)

¹³ Article 19. Broadcasting Genocide: Censorship, propaganda and state-sponsored violence in

bevezették az etnikai hovatartozást is rögzítő személyi igazolványokat, melyekben a személyazonosító adatok mellett – az érintett személy férfi felmenőjének etnikai hovatartozását alapul véve – feltüntették, hogy az igazolvány tulajdonosa a hutu, a tuszi vagy a twa csoporthoz tartozik-e.

1950-es években az alárendelt hutuk egyre erőteljesebben részvételt követeltek maguknak a politikai élet alakításában, melynek következtében a gyarmatosítók által hagyományosan felsőbbrendűnek tekintett tuszik vezető szerepe megkérdőjeleződött. 1959-ben a Hutu Felszabadítási Mozgalom Pártja¹⁴ egyik tagjának meggyilkolása felkeléshez vezetett, melynek során a tuszi vezetők jelentős részét (több száz más tuszival együtt) meggyilkolták vagy menekülésre kényszerítették, helyüket pedig a gyarmati igazgatás támogatásával hutu vezetők vették át. A politikai életet ezt követően elsősorban az etnikai különbségek hangsúlyozása és az ellenérzések további elmélyítése jellemezte.

Ruanda és Burundi függetlenségét 1962-ben kiáltották ki, az ezt követő néhány évben Ruandában a legfőbb politikai cél már nyíltan a tuszik és egyéb politikai ellenfelek teljes kizárása volt az ország irányításából. Ez pedig időről időre ahhoz vezetett, hogy a korábban a szomszédos Burundiba és Ugandába menekült tuszik fegyveres erővel tértek vissza az országba, hogy követeléseiknek érvényt szerezzenek.

Diszkrimináció

A csoportok között a kezdetektől fogva fennállónak vélt különbségek hangsúlyozása és az összeférhetetlenségüket hirdető kirekesztő nézetek megerősítése megváltoztatta a hutuk és a tuszik egymással szembeni attitűdjét is, mely immáron a hétköznapi életükben is tetten érhetővé vált. Korábban természetesen kezelték a vegyes házasságokat, melyek fokozódó mértékben megvetés tárgyává váltak, különösen a hutu és tuszi kapcsolatokkal szembeni ellenérzés és a tuszi nőkkel szembeni előítéletek növekedése volt szembetűnő.

Az eleinte (Allport meghatározása szerinti) elkerülésként¹⁵ értelmezhető folyamat 1973-tól vált intézményessé, a tuszi kisebbséggel szemben kvótákat vezettek be mind az oktatásban, mind a közfoglalkoztatás terén, hivatalosan is kizorítva őket teljes jogú társadalmi részvétel lehetőségéből.

Az időközben fokozódó gazdasági válság adta lehetőségeket kihasználva a hadsereg az akkori védelmi miniszter, Habyarimana vezetésével megdöntötte a kormányt és átvette a hatalmat az ország irányítása felett.

Rwanda 1990-1994. 1996. október 16, 4. Forrás: www.article19.org/data/files/pdfs/publications/rwanda-broadcasting-genocide.pdf, (Letöltve: 2014. június 9.)

¹⁴ Mouvement démocratique républicain-Parti du mouvement de l'émancipation des Hutu - MDR Parmehutu.

¹⁵ ALLPORT 1977. 48.

Dehumanizáció

Bár a közösség életét szabályozó normák szerepe a hatalomátvételt követően már fellazulni látszott, a szabályok nyílt és társadalmi méreteket öltő kollektív megszegéséhez olyan ideológiai alátámasztás¹⁶ szükségeltetett, mely az erőszak alkalmazásának igazolására és az elkövetők cselekményeinek racionalizálására képes, egyúttal pedig hozzájárul a kognitív disszonancia feloldásához, az elkövetéssel szemben érzett ellenérzés és belső feszültség semlegesítéséhez. Az 1959-1961 között lezajlott átalakulások kiváló alapot szolgáltattak ehhez. A hutuk magukra, mint többségi csoportra, a demokrácia megteremtőire tekintettek, a tuszikat pedig elnyomó, arisztokratikus kisebbségként kezdték jellemezni, akik elveszítették minden korábbi hatalmukat és a hutu többség kegyelmének köszönhetően pusztán létüket is.

A hutu vezetés azt a körülményt kihasználva, hogy a főleg ugandai száműzetésben élő tuszikból álló Ruandai Hazafias Hadsereg (Rwanda Patriotic Army, a Ruandai Hazafias Front fegyveres szerve) újra és újra fegyveres erővel tört be Ruandába azzal a céllal, hogy a határokon kívül élő tuszik visszatelepülésének jogát elérje, ideológiai alátámasztást is nyújtott a konfliktus kibontakozásához. A Bahima összeesküvés elterjesztésével a politikai elit lépésről lépésre haladva azt a félelmet ültette el a köztudatba, hogy az ország határain belül kisebbségben élő tuszik az ugandai száműzetésben élőkhez csatlakozva a hatalom átvételét tűzték ki célul. Az összeesküvés-elmélet közbeiktatásával és a szerepek tudatos felcserélésével a hutu csoport magát állíthatta be áldozatként, és lehetővé vált számukra, hogy saját biztonságuk garantálása érdekében megelőző csapást mérjenek a tuszikra.

Ez a módszer elősegítette azon meggyőződés elterjesztését is, hogy valamennyi gazdasági probléma és politikai nehézség kialakulásáért a Ruandai Hazafias Front (Rwanda Patriotic Front) és a tuszi kisebbség tartozik felelősséggel. A támadásnak kitett csoport tagjai hibáztatásának technikája lehetővé tette, hogy a felelősség az elkövetők válláról lekerüljön, és az áldozatok szemébe nézve azt érezhessék, hogy „*megérdemlik a sorsukat*”.

Az ideológia terjesztésében dokumentáltan jelentős szerepet játszott az RTML¹⁷ rádióadó, mely aktívan hozzájárult ahhoz, hogy a tuszi csoporttal szembeni gyűlölet fokozódjon, a népirtás későbbi fázisában a kisebbséghez tartozó személyek és hutu politikai ellenfelek nevét, valamint lakóhelyét beolvasták az adásokban, esetenként konkrét leírással szolgálva a bűvőhelyükről. A rádióadások mellett többek között a *Kangura* nevű magazin járult hozzá az ideológia elterjesztéséhez. Az 1990-ben

¹⁶ PRUNIER 1995. 226.

¹⁷ A Ruandai Nemzetközi Törvényszék ICTR-99-52-T számú ügyben hozott ítélete alapján (Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze).

Forrás: www.unict.org/Portals/0/Case/English/Nahimana/judgement/Summary-Media.pdf (Letöltve: 2014. június 09.)

publikált „Tízparancsolat” című cikk¹⁸ az ellenség közelségére figyelmeztetett, melyet követően részletesen taglalta a tuszi kisebbség „vérszomjasságát.” A megszakítás nélküli állami propaganda a tuszi kisebbséget olyan tulajdonságokkal ruházta fel, mely emberi mivoltukat kérdőjelezte meg, olyan szörnyekként jellemezték őket, akik bármely támadásra képesek, a szexuális bűncselekményektől kezdve a kannibalizmusig,¹⁹ vagy épp természetfeletti és démoni erővel bíró lénynek beállítva őket igyekeztek félelmet és undort kelteni velük szemben.

Szerveződés

A Ruandai Hazafias Front 1990-es Ruandába történő betörését követően egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az állam fegyveres erővel készül a hutu csoport védelmére. A hadsereg létszámát jelentősen megnövelték: míg 1990-ben a hadsereg 5.000 főt számlált, ez a szám 1994-re 30.000 főre növekedett, s míg kezdetben főleg kézi- és könnyűfegyverekből állt az eszköztár, ez a külföldi beszerzések következtében néhány év alatt gépfegyverekkel, gránátvetőkkel, taposóaknákkal és nagy hatótávolságú tüzérségi eszközökkel bővült.²⁰ A Human Rights Watch elemzése szerint a fegyvereket Egyiptomból, Dél-Afrikából és Franciaországból szerezték be. A hadsereg bővítésével egyidejűleg a kormány civilekből álló szervezeteket fegyverzett fel és képzett ki a rendvédelmi szervek és a hadsereg közreműködésével.

Polarizálódás

Mivel a hutu elit katonai puccs végrehajtásával került hatalomra, és legitimációja egyre inkább megkérdőjeleződött, 1991-re erős nyomás helyeződött a kormányra az államszervezet demokratikus átalakítása érdekében. A korábban illegális szervezetként működő politikai csoportosulások mind hangosabban követelték az állami elismerésüket és részvételüket a parlamenti kormányzásban, melynek hatására a kormány egyeztető tárgyalásokra kényszerült egy többpárti parlamenti rendszer kialakítása céljából.

Hatalma meggyengülésével párhuzamosan a kormányzó elit látszólagos egyetértését és az államszervezet demokratikus átalakítása iránti elkötelezettségét kívánta demonstrálni, ezért nevét is megváltoztatta: Nemzeti Forradalmi Mozgalom a Fejlődésért és a Demokráciáért²¹ néven működött tovább. 1993-ban a növekvő katonai sikereket elérő Ruandai Hazafias Front (Rwanda Patriotic Front) megfélemezésére

¹⁸ Ibid. 3. oldal 12. pont. The Ten Commandments.

¹⁹ HINTJENS 1999. 267.

²⁰ Human Rights Watch Arms Project, Vol.6 Issue 1 (1994. január), 13. www.hrw.org/sites/default/files/reports/RWANDA941.PDF (letöltve: 2014. június 9.)

²¹ Mouvement révolutionnaire national du développement et de la démocratie. A korábbihoz képest a demokrácia szóval bővítették a nevet.

megállapodást írtak alá (Arusha Accords), annak gyakorlati alkalmazását azonban minduntalan elhalasztották.

A szüntelenül közvetített állami propaganda ugyanis továbbra is a hutu és a tuszi népek közötti összeférhetetlenséget hangsúlyozta, a nemzet fogalmát időközben újraalkotva abba már nem tartozott bele minden állampolgár, hanem csak az uralmon lévő hutu réteg. A tuszokra az országba betörő paraziták²² szerepét osztották, akik kizárólagos felelőseivé váltak az országban uralkodó gazdasági nehézségeknek, társadalmi egyenlőtlenségeknek és a végbemenő politikai konfliktusoknak.

A politikai ellenfelek üldözésének hatására nagy számban csatlakoztak mérsékelt hutuk is az immár „*a Demokráciáért*” kifejezést is a nevében hordozó kormánypárthoz és az időközben létrejött CDR²³ szélsőséges párthoz, illetve fegyveres szervezeteikhez. A hutu elit a védelem biztosításának egyetlen lehetőségeként az „ellenfelek” teljes megsemmisítését jelölte meg. A hutuk és az „ellenfél” elhatárolása többé nem a hutu – tuszi megkülönböztetés alapján történt. Gyakorlatilag bárki az „ellenfél” kategóriába sorolódhatott, aki a politikai elit szemében nem minősült *valódi* (vagyis a mi fogalmaink szerinti szélsőséges) hutunak.

Előkészítés és népirtás

A kormányzó hutu elit, kiegészülve a megnövelt létszámú hadsereggel, félkatonai szervezetekkel és felülről irányított civil szerveződésekkel, a politikai hatalom megtartásának már csak egy módját látta, melynek érdekében ellenségképet teremtett, állami propaganda útján erősítette az ideológiai tételek észrevétlen beépülését a mindennapi életbe, majd állami források felhasználásával megszervezte az „ellenfél” elleni támadásokat és ereje tudatában a tökéletes pillanatra várt. Halállistákat²⁴ állítottak össze, mely a Ruandai Hazafias Fronthoz (RwandaPatriotic Front) köthető személyek, mérsékelt hutuk és jogvédők neveit is tartalmazta.

A megfelelő alkalom végül 1994. április 6-án következett be, amikor Habyarimanahutu elnök repülőgépét lelőtték, az elnök és a többi utas azonnal életét vesztette. A támadók kiléte máig tisztázatlan, azonban a hadseregnek a merénylet után rövid időn belül tanúsított szervezett magatartása²⁵ arra is utalhat, hogy mindez a hutu terv részét képezte, és pusztán ürügyként használták fel a kiterjedt támadások megkezdésére.

A támadások szinte kivétel nélkül szervezett csoportokban történtek, ami nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy az „ellenfelek” tényleges megölését megelőzően változatos módszerű kínzásokat, csonkításokat és nemi erőszakot alkalmaztak az

²² BAISLEY 2014. 44.

²³ Coalition pour la défense de la république.

²⁴ STRAUSS 2006. 28.

²⁵ Article 19, 10.

áldozatok megalázására és megtörésére, melyek nagyon gyakran a hozzátartozók szeme láttára történtek. A csoport tagjaként a támadók megfélemlíthettek egyéni identitásukról, névtelenné váltak és önmagukat a támadó (*a győztes*) csoport hasznos és megbízható tagjaként határozhatták meg. Az új kollektív identitás kialakítása az erőszakos cselekmények közös elkövetésével, fokozatosan történt, melynek folyamán a „*közösen megélt győzelem*” töltötte fel érzelmileg a támadókat további bűncselekmények végrehajtásához, egyúttal pedig semlegesítette az elkövetéshez kapcsolódó negatív érzéseket, és felmentette őket az egyéni felelősség terhe alól.²⁶ Klusemann²⁷ szerint e dominancia elérése jelenti azt a fordulópontot, melyet követően az alulmaradt csoport szellemileg nem képes többé ellenállni a támadóknak, nem látnak lehetséges kiutat a helyzetükből, „*lebénulnak*” és képtelenek saját maguk védelmére. Ez a megadásként értékelt passzív magatartás a támadók oldalán minden egyes esetben újabb „*közösen megélt győzelemként*” volt értékelhető és újraindította a körforgást.

A válogatás nélküli erőszak ahhoz vezetett, hogy az emberek közötti bizalom teljes mértékben megszűnt, a törvények és konvenciók elvesztették létjogosultságukat, a társadalmi rend teljes megsemmisülése közben az elvárt viselkedésről pedig már csak az előzetesen gondosan beadagolt ideológia tételei szolgálhattak iránymutatóul.

Egyes becslések²⁸ szerint az áldozatok 80%-a a népirtás első 6 hetében veszítette életét, az áldozatok teljes létszáma 500.000 és 800.000 személy közé tehető.

Záró gondolatok

A népirtást folyamatként értelmezni és vizsgálni azért lehet érdemes, mert így megfelelően szemléltethető az a dinamika, ahogyan a konfliktus a csoportokon belüli és a csoportok egymás közötti interakciója során kibontakozik. A tanulmány megírásának célja annak szemléltetése volt, hogy valamely kisebbséggel szemben tanúsított előítéletes magatartás, hátrányos megkülönböztetésük és annak intézményesítése nem tekinthető pusztán adott pillanatban érvényesülő társadalmi *állapotnak*, ez sokkal inkább egy társadalmi *folyamat* része, amely egy bizonyos irányba mutat. A folyamat egyes szakaszainak megfelelő időben történő felismerése és tudatosítása, valamint a kellő beavatkozási eszközök megtalálása a konfliktus elmélyülésének megfékezése érdekében épp ezen okokból fontosak.

Felhasznált irodalom

ALLPORT, Gordon W.: Az előítélet, Gondolat, Budapest, 1977.

²⁶ SMEULERS, 449.

²⁷ KLUSEMANN 2012. 472.

²⁸ PRUNIER 1995. 261.

BAISLEY, Elizabeth: Genocide and Constructions of Hutu and Tutsi in Radio Propaganda, in *Race & Class*, Vol. 55 (3) 2014, 38-59.

BAUM, Steven K.: The psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

HAGAN, John – RYMOND-RICHMOND, Wenona: Darfur and the Crime of Genocide, Cambridge University Press, New York, 2009.

HARRENDORF, Stefan: How Can Criminology Contribute to an Explanation of International Crimes, in *Journal of International Criminal Justice*, 12 (2014), 231-252.

HINTJENS, Helen M.: Explaining the 1994 Genocide in Rwanda, in *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 37, No. 2 (1999), 241-286.

KARSTEDT, Susanne: Contextualizing mass atrocity crimes: The dynamics of "extremely violent societies" in *European Journal of Criminology*, 9 (5) 2012, 499-513.

KLUSEMANN, Stefan: Massacres as process: A micro-sociological theory of internal patterns of mass atrocities, in *European Journal of Criminology*, 9 (5) 2012, 468-480.

MISHALI-RAM, Meirav: Ethnic Diversity, Issues and International Crisis Dynamics 1918-2002, in *Journal of Peace Research*, Vol. 43 No. 5, 2006, 583-600.

PRUNIER, Gérard: The Rwanda Crisis, 1959-1994: History of a Genocide, C. Hurst & Co. Publisher, Hong Kong, 1995.

SMEULERS, Alette – HOEX, Lotte: Studying the Microdynamics of the Rwandan Genocide, in *The British Journal of Criminology* (2010) 50, 435-454.

SMITH, Eliot R. – MACKIE, Diane M.: Szociálpszichológia, Osiris, Budapest, 2004.

STANTON, Gregory H.: The Seven Stages of Genocide, Yale University Genocide Studies Program, 1998, GSP01.

STAUB, Ervin: The Psychology of Good and Evil: Why Children, Adults and Groups Help and Harm Others, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

STRAUSS, Scott: The Order of Genocide: Race, Power and War in Rwanda, Cornell University Press, New York, 2006.